

УДК 322 (477.42): 271.222(470+571)-86БЕЗП "1944/1963"

А.О. Сичевський,

аспірант Житомирського державного університету ім. І. Франка

ГРОМАДИ СТАРОВІРІВ ПОМОРСЬКОЇ ЗГОДИ У БЕРДИЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРЩИНИ В 1944–1963 РР.

Виявлено специфіку функціонування громад старовірів Бердичівського району Житомирської області у період 1944–1963 рр. Проаналізовано характер, методи і форми реалізації державної політики у відношенні до старообрядців. Досліджено антирелігійну кампанію державних органів влади, спрямовану на ліквідацію громад старовірів.

Ключові слова: *безпопівці, Житомищина, молитовний будинок, радянська влада, релігійна община, старообрядці, тоталітаризм.*

Общины староверов поморского согласия в Бердичевском районе Житомирщины в 1944–1963 гг.

Виявлена специфіка функціонування общин староверов Бердичевського району Житомирської області в період 1944–1963 гг. Проаналізовано характер, методи і форми реалізації державної політики в відношенні к старообрядцям. Исследована антирелигиозная кампания государственных органов власти, направленная на ликвидацию общин староверов.

Ключевые слова: *беспоповцы, Житомищина, молитвенный дом, советская власть, религиозная община, староверы, тоталитаризм.*

Old believer's communities of Pomor consent in Berdychiv district of Zhytomyr province in 1944–1963

The specific of functioning of old believers communities in Berdychiv district of Zhytomyr province in the period 1944–1963 is studied. Character, methods and forms of realization of public policy is analyzed in attitude toward old believers. The anti-religious campaign of public organs of power is investigational, sent to liquidation of old believers communities.

Keywords: *bespopovtsy, Zhytomyr province, meetinghouse, soviet power, religious community, old believers, totalitarianism.*

Сучасний етап розвитку гуманітаристики характеризується надзвичайно активним фокусуванням на конфесійності населення. Таке

посилення дослідницького інтересу зумовлено відчутним зростанням впливу релігії на українське суспільство.

Вагомою особливістю студій з історичного релігієзнавства є зміна інтерпретаційної моделі ролі духовності у житті як окремих спільнот, так і країни в цілому. Це стало можливим завдяки перетворенню дослідницького поля і відходу від марксистсько-ленінської парадигми з її антиклерикальним аналізом. Нинішня українська історіографія у великій мірі звернута до проблеми вивчення умов функціонування, збереження і відтворення релігійних традицій в період радянського тоталітаризму. У цьому розрізі на увагу заслуговують локальні етноконфесійні групи населення УРСР поствоєнного часу, історія яких ретранслює складні процеси змін і еволюцій релігійного простору та доповнює загальну реконструкцію релігійного минулого нашої держави. З-поміж таких груп варто виділити старовірів, які були носіями російської етнічної ідентичності.

На сьогодні історіографія з поствоєнного минулого старообрядництва представлена науковими працями Т.В. Арзуманової, яка з використанням методів усної історії дослідила особливості релігійної повсякденності старовірів Харківщини у тоталітарну добу [1, с. 6–9], П.М. Бондарчука, який аналізує релігійність населення України у 40–80-х рр. XX ст., коротко описав богослужбні практики у старообрядницьких общинах [2, с. 225–226, 249–250, 279–281, 293], С.І. Жилюка та Л.А. Паніної, які при вивченні релігійного життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. розглянули деякі аспекти функціонування старообрядницької общини м. Житомира та в загальному оцінили становище старовірів області [3, с. 103–105].

Об'єктом нашого дослідження стали громади старовірів м. Бердичева і с. Кустин Бердичівського району Житомирської області у 1944–1963 рр., які досі не привертати увагу істориків та релігієзнавців. Головною ознакою цих громад була їхня приналежність до поморської згоди безпопівства – однієї з форм народного християнства.

10 лютого 1944 р. Бердичівська Свято-Покровська старообрядницька община уклала договір з місцевою жителькою Бабковою Д.Г., власницею будинку №36 по вул. К. Маркса, про оренду у неї 1 кімнати та коридору для облаштування молитовного будинку. Площа кімнати становила 20 кв. м, плата – 70 руб. щомісячно. Договір діяв з 15 лютого [4, арк. 1–1 зв].

25 березня 1944 р. відбулися загальні збори общини старовірів поморської згоди м. Бердичева, у яких взяли участь 52 особи. На зборах обговорювалося становище общини, яка на той час не мала уставщи-

ка, і відсутність осіб, які могли б виконувати церковні треби. Постаła необхідність вибрати з членів общини грамотного представника, на якого покладалися б обов'язки церковного уставщика. Збори общини постановили вибрати уставщиком-наставником кандидатуру Гусєва С.С. Рішення було проголосоване одноголосно [4, арк. 2–2 зв].

У 1945 р. церковна рада Бердичівської старообрядницької Свято-Покровської церкви звернулася до уповноваженого Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) при РНК СРСР по Житомирській області з проханням про реєстрацію, надавши при цьому необхідні документи [5, арк. 1].

До "двадцятки" засновників бердичівської общини входили Бабков М.Н. (1888 року народження – далі р.н.), Брюханов А.А. (1875 р.н.), Вандіна Є.М. (1904 р.н.), Іванов А.Г. (1868 р.н.), Ільїн М.І. (1884 р.н.), Карбовська М.П. (1868 р.н.), Кіточов Г.Т. (1868 р.н.), Кіточова Н.У. (1875 р.н.), Косов А.І. (1894 р.н.), Кривошеєв П.І. (1888 р.н.), Набокова П.Я. (1878 р.н.), Норін А.Н. (1888 р.н.), Прітков А.Г. (1889 р.н.), Прітков Г.Є. (1888 р.н.), Семенюков Б.М. (1882 р.н.), Смірнов Є.І. (1880 р.н.), Сокольников А.Ф. (1875 р.н.), Трясунов Є.В. (1873 р.н.), Трясунов І.В. (1882 р.н.), Філіпенко А.Є. (1890 р.н.). Всі члени "двадцятки" за соціальним положенням були робочими, не мали судимостей і володіли виборчим правом. Більшість з них займалася домашнім господарством, лише Косов А.І. працював на заводі "Прогрес", а Прітков Г.Є. – у похоронному бюро. Проживали члени "двадцятки" в Бердичеві на вул. Пушкінській, Глухій, Прорізній, Леніна, К. Маркса, Кривій, окрім того на хут. Бутовського, Карпилівка і Новосілка [5, арк. 2].

У церковну раду бердичівської общини входили Гусєв С.С. (1894 р.н., проживав по вул. Пушкінській), Косов А.І., Костюков І.Л. (1890 р.н., проживав по вул. Руській), Сокольников А.Ф. (староста общини), Норін А.Н. (голова общини). До складу ревізійної комісії бердичівської общини входили Смірнов Є.І., Іванов А.Г. та Бабкова Н.С. (1898 р.н.) [5, арк. 3–4].

Представлені до реєстрації характеристики на членів бердичівської общини мають значний науковий інтерес та дають змогу сформувати уявлення про типи старовірів досліджуваного періоду. З характеристики Косова А.І. відомо, що він народився у 1894 р., походив з сім'ї робітників, пропрацював на цукровому заводі і заводі "Прогрес" в м. Бердичеві більше 35 р. у якості слюсаря. У 1937 р. він отримав інвалідність від простуди на роботі (не діяла права рука), був абсолютно звільнений від роботи і отримував пенсію по інвалідності.

За німецької окупації Косова А.І. змусили працювати кочегаром при Гебітскомісаріаті, що розташовувався у школі №21 м. Бердичева. Після звільнення Бердичева Червоною армією, з січня 1944 р. Косов А.І. знову влаштувався слюсарем на заводі “Прогрес” [5, арк. 6; 6, арк. 6–6 зв].

З характеристики Борисова Є.Т. відомо, що він народився у 1887 р. в с. Пилипи Житомирської області, походив з деревообробників, у Бердичів переїхав в 1929 р. Борисов Є.Т. працював у млині №2 промкомбінату. Під час німецької окупації знаходився у Бердичеві, працював у дорожньому відділі. У 1945 р. жив на вул. Чуднівській [5, арк. 7].

Член старовірської общини м. Бердичева Сокольников А.Ф. писав: “Я народився у 1975 р. Проживаю по вул. Карла Маркса, працюю на консзаводі. З 1918 р. займався домашнім господарством, а з 1920 р. до нинішнього часу працюю у млині №19” [5, арк. 8].

У характеристиці Бабкової Н.С., 1898 р.н., вказувалось, що вона походила з робочих, з 1914 р. проживала на хут. Бутовського, займалася домашнім господарством [5, арк. 9].

Смірнов Є.І. про себе писав: “Я народився у 1880 р. Походив з сім’ї робочих, працював на держконсзаводі, перейшов на завод “Прогрес” у 1930 р. і працював там до 1941 р. Під час окупації німцями також працював на заводі “Прогрес” у модельному цеху до 1944 р. З 1944 р. до цього дня працюю на заводі ім. Ілліча. Проживаю по вул. Карла Маркса” [5, арк. 10].

У характеристиці Іванова А.Г. вказувалося, що він народився у Бердичеві в 1868 р., походив з сільських робочих. З 15 р. Іванов А.Г. працював на консзаводі до 1914 р., з цього часу займався приватною працею та домашнім господарством. Під час окупації німцями був у Бердичеві, займався городництвом [5, арк. 11].

6 червня 1945 р. уповноважений РСРК при РНК СРСР по Житомирській області Щербаков Є.Ф. зареєстрував релігійну громаду старообрядців-безпопівців поморської згоди в м. Бердичеві за адресою: вул. К. Маркса, 36. Також було зареєстровано виконавчий орган та ревізійну комісію громади [5, арк. 12, 14].

У 1945 р. в ході реєстрації старообрядницької громади м. Бердичева обласний уповноважений РСРК визначав загальну кількість віруючих громади до 300 чол. [7, арк. 8].

17 червня 1945 р. представники старообрядницької Троїце-Успенської церкви с. Кустин Бердичівського району звернулися до уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Житомирській області з проханням зареєструвати їхню релігійну громаду [8, арк. 1].

Засновниками Кустинської старообрядницької Троїце-Успенської церкви були Вавілов І.Л. (1877 р.н.), Вавілов С.Л. (1880 р.н.), Васильєв Ф.Є. (1894 р.н.), Даніловська У.Є. (1886 р.н.), Ільїн Є.І. (1867 р.н.), Ільїн Ф.Є. (1883 р.н.), Ільїн Ф.І. (1877 р.н.), Коваленко А.Н. (1896 р.н.), Мосейчук С.Є. (1906 р.н.), Постіженко А.В. (1890 р.н.), Салюкова А.Г. (1890 р.н.), Салюков Є.Є. (1891 р.н.), Семенюк К.Є. (1920 р.н.), Смоквіна Є.С. (1903 р.н.), Трегубова А.С. (1913 р.н.), Фадєєв В.А. (1876 р.н.), Фадєєв Л.Є. (1860 р.н.), Фадєєва А.А. (1896 р.н.), Фінагєєв А.А. (1871 р.н.), Шерстов А.В. (1891 р.н.) [8, арк. 4].

Церковну раду Кустинської старообрядницької церкви представляли Катаєва С.І. (1926 р.н.), Трегубова А.С., Ільїн Є.І., Вавілов І.Л. і Васильєв Ф.Є. До складу ревізійної комісії Кустинської старообрядницької Троїце-Успенської общини входили Шерстов А.В., Салюков Є.Є. і Васильєва У.М. (1892 р.н.). Всі засновники Кустинської старообрядницької церкви, члени церковної ради і ревкомісії громади не були судимими, мали виборче право та працювали у колгоспі ім. Ворошилова у с. Кустин [8, арк. 2–4].

19 червня 1945 р. уповноважений РСРК при РНК СРСР по Житомирській області Щербаков Є.Ф. зареєстрував громаду старообрядців-безпопівців поморської згоди у с. Кустин, виконавчий органі і ревізійну комісію громади. На момент реєстрації в громаді старовірів с. Кустин налічувалося 50 осіб [8, арк. 12–14].

12 червня 1945 р. обласний уповноважений РСРК зареєстрував Гусєва С.С. духовним наставником громади безпопівців м. Бердичева [6, арк. 3]. Громада старовірів Бердичева зверталася до обласного уповноваженого РСРК з проханням звільнити їхнього духовного наставника Гусєва С.С. від роботи на бердичівському машинобудівному заводі "Прогрес", так як він був "завжди зайнятий виконанням церковних треб" [6, арк. 1]. Обласний уповноважений РСРК задовільнив прохання громади.

У своїй автобіографії Гусєв С.С. писав: "Народився 28 листопада 1894 р. в м. Літин Вінницької області в сім'ї робітників. За фахом тесляр. Жив при батьках до 1914 р. і працював в м. Вінниця за фахом муляря по найму. У 1914 р. був призваний в ряди царської армії і брав участь у Австро-Німецькій війні до 1918 р. З 1918 до 1921 р. працював головою 10 району м. Літина. З 1921 р. переїхав на проживання у м. Бердичів і працював по найму за фахом муляря і як сезонний робітник-будівельник до 1925 р. З 1925 р. працював на військовій службі в м. Бердичеві, на Червоній Горі, за фахом муляря. З 1928 р. працював на держконсзаводі "Ілліча" за фахом муляря. З 1930 р. працював на

машинобудівному заводі “Прогрес” в м. Бердичеві. З 1934 р. працював в радгоспі в с. Рея за фахом робітника-будівельника на спорудженні корівника. З 1935 р. працював у бердичівській конторі “Заготзерно”. З 1936 р. працював у військчастині 135. З 1939 до 10 червня 1940 р. працював у військчастині 280. З 1942 до 1943 р. працював на 19 держмиліні в м. Бердичеві. З 1944 працював на заводі “Прогрес” за фахом робітника-будівельника. З червня 1945 р. був звільнений від роботи на заводі “Прогрес” за клопотанням громади для виконання обов’язків наставника церкви і виконання церковних треб за статутом, де працюю і нині” [6, арк. 5–5 зв]. Духовними справами громади Гусев С.С. займався ще з часів німецької окупації, у 1943 р. він був уставщиком-наставником Бердичівської старообрядницької церкви [6, арк. 4].

19 жовтня 1945 р. дільничний міліціонер заарештував диякона Бердичівської старообрядницької церкви Косова А.І. Він працював дияконом з 1940 р., а також виконував обов’язки духовного наставника під час його відсутності. Приводом для арешту став невихід Косова А.І. на роботу на заводі “Прогрес”, хоча Косову А.І. була надана відпустка, яку він використовував на облаштування квартири, оскільки власник попереднього зйомного помешкання його виселив. Такі дії міліції викликали невдоволення в громаді старовірів, які звернулися до обласного уповноваженого РСРК, після чого питання звільнення Косова А.І. було розв’язане [6, арк. 6–6 зв].

У 1945 р. старовіри Бердичева намагалися повернути громаді своє старе приміщення церкви. 12 червня 1945 р. громада звернулася з листом до обласного уповноваженого, в якому зазначалося: “Старообрядницька община існувала з 1764 до 1934 р., знаходилася по вул. Училищній, 28, де була своя Свято-Покровская церква. У 1934 р. церква місцевою владою вилучена, стояла декілька років закрита, після чого була передана магазину до 1938 р. В 1938 р. церква передана УШОСДОР 651. Наша община налічує до 700 чоловік вірян і ми тулимося у невеликій кімнаті в приватній квартирі розміром 20 кв. м. Община просить повернути нашу стару церкву, в якій ми молилися 200 років” [9, арк. 3].

Не бажаючи йти на поступки бердичівській громаді старовірів, виконком Бердичівської міськради депутатів трудящих попросив облраду винести ухвалу про закріплення будинку №28 по вулиці Училищній за 651 ДЕУ УШОСДОР НКВС УРСР, оскільки він був переданий йому виконкомом міськради ще у 1934 р., а будівля переобладнана в гараж і майстерні [9, арк. 1]. До прохання додавалася детальна ха-

рактеристика колишнього приміщення Свято-Покровської церкви старообрядців-безпопівців м. Бердичева. В ній зазначалося: "До 1934 р. Покровська церква старообрядців-безпопівців займала дерев'яне вальковане, крите жерстю приміщення по вул. №28 – Училищній. Біля будівлі знаходилася дерев'яна дзвіниця і дерев'яний засклений коридор, а також окремий будинок і сарай, якими користувалися служителі релігійного культу. У 1934 р. згідно постанови Бердичівського міськвиконкому вказані приміщення вилучені з ведення релігійної общини і передані 651 ДЕУ УШОСДОР НКВС УРСР. УШОСДОР зняв дзвіницю, дерев'яний засклений коридор, також будинок і сарай, а будівлю самої церкви використовував під гараж. У 1938 р. УШОСДОР до основної будівлі колишньої церкви прибудував другу половину будівлі, в якій зараз розміщені майстерні гаража. За заявою наставника церкви Гусева матеріали про повернення общині колишньої будівлі церкви передані до суду. Зараз Покровська церква старообрядців-безпопівців знаходиться по вулиці К. Маркса, 36, в будинку приватної власниці Бабкової Д.Г. Община сплачує Бабковій орендну плату в сумі від 50 до 100 руб. щомісячно. У кімнаті, обладнаній під церкву, є 14 приватновласницьких ікон, тимчасово поставлених там окремими вірянами. Окрім ікон, в церкві є підсвічники, книги та інше культове майно, яке за словами наставника церкви Гусева, належить окремим вірянам і тільки тимчасово здано для облаштування церкви [9, арк. 2].

Після того, як облрада закріпила приміщення у Бердичеві по вул. Училищній, 28 за ДЕУ УШОСДОР НКВС УРСР, 24 серпня 1945 р. виконком Бердичівської міської ради депутатів трудящих прийняв постанову "Про передачу будинку №57 по вулиці Пушкінській релігійній громаді старообрядців". Згідно постанови громаді взамін старого приміщення церкви було надано у безкоштовне користування напівзруйнований житловий будинок для організації в ньому молитовного будинку. Релігійну громаду зобов'язували власними силами та за свій рахунок відбудувати цей будинок [9, арк. 4–4 зв].

15 грудня 1947 р. виконком Бердичівської ради депутатів трудящих підписав з громадою старовірів Бердичева договір передачі віруючим у безстрокове і безкоштовне користування одноповерхового цегляного приміщення по вул. Пушкінській, 57 для використання під молитовний будинок [10, арк. 1–2 зв]. Приміщення молитовного будинку займало площу 96 кв. м з присадибною ділянкою в 0,03 га [7, арк. 10].

Цікаво, що станом на 1947 р. у списку церковного майна бердичівської громади числиться тільки 6 лавок, 2 настільні аналої, погре-

бальні носилки, разом з тим не згадується наявність ікон та інших предметів культу [10, арк. 3]. Ймовірно, що старовіри побоюючись за старі ікони, не вказували їх у списку майна та зберігали не у приміщенні молитовні, а у домівках.

Протягом 1947 р. у старообрядницькій громаді с. Кустин було здійснено 7 хрещень новонароджених і 2 поховання [8, арк. 13 зв].

У 1948 р. змінився склад релігійної “двадцятки” кустинської громади, з неї вибули Васільєв Ф.Є., Ільїн Є.І., Ільїн Ф.Є., а новими членами стали Норін А.К. (1906 р.н.), Салюков Я.Є. (1894 р.н.) і Соколова Ф.Ф. (1881 р.н.) [11, арк. 1].

У 1948 р. було переобрано ревкомісію кустинської громади. До її складу увійшли Салюков Я.Є. (1894 р.н.), Фадєєв В.А. (1878 р.н.) і Норіна М.М. (1910 р.н.). Також було переобрано церковну раду громади. У її складі з попередніх членів залишилися тільки Вавілов І.Л., а новими було обрано Кітаєву А.Л. (1881 р.н.), Смоквіну Є.С., Сокольнікова Є.Н. (1874 р.н.), Ільїна Ф.І. (1874 р.н.) [11, арк. 2, 3].

10 вересня 1948 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Шевченко Б. зареєстрував виконавчий орган і ревкомісію громади с. Кустин у новому складі [11, арк. 4].

10 березня 1948 р. громада с. Кустин заключила з виконкомом Бердичівської райради депутатів трудящих типовий договір про прийом у безтермінове і безкоштовне користування одноповерхового дерев'яного приміщення для потреб молитовного будинку [11, арк. 6–7 зв]. Молитовний будинок мав площу 62 кв. м [8, арк. 14]. У приміщення молитовного будинку члени кустинської громади внесли книги (Євангеліє, Загальну Мінею, Псалтир, Єрмоси), дерев'яний хрест, 2 ікони (“Богослов”, св. Миколая), кадильницю, 3 дерев'яні тумбочки, 2 дерев'яні столики-підставки і 6 лавок. Загальна вартість наявного майна становила 70 руб. [11, арк. 5].

До 1948 р. духовний наставник старообрядницької громади с. Кустин не мав офіційної реєстрації, оскільки був відсутній протокол про його обрання. Щоб вирішити це питання, 2 лютого 1948 р. було проведено загальні збори громади, у яких взяли участь 25 осіб. На зборах було проведено голосування і обрання духовним наставником громади Фадєєва Л.Є., який був наставником громади з 1933 р. В ході голосування відзначалося, що “Фадєєв Л.Є. завжди виконував свої прямі обов'язки служителя культу і відносився до духовної справи з повним знанням” [12, арк. 1]. Тому громада підтвердила його духовним наставником Кустинської старообрядницької Троїце-Успенської церкви, а його заступником затвердила Фадєєва Т.В. [12, арк. 1–1 зв].

У своїй автобіографії духовний наставник писав: "Фадеев Лук'ян Євтіхіївч народився у 1863 р. в с. Кустин, у сім'ї хлібороба і жив з батьками до 1883 р. До 1933 р. займався хліборобством. У 1933 р. був обраний духовним наставником в Кустинській старообрядницькій Троїце-Успенській церкві, у якій служу до цього часу, тобто 1948 р." [12, арк. 2].

10 вересня 1948 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Шевченко Б. не розібравшись у протоколі загальних зборів, зареєстрував наставником громади старовірів с. Кустин Фадеева Т.В., а не Фадеева Л.Є. [12, арк. 3]. Фадеев Т.В. (1880 р.н.) був малограмотним, духовної освіти не мав, судимим не був [8, арк. 14 зв].

4 січня 1950 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Захаров Г. провів перереєстрацію громади старовірів м. Бердичева, їхнього наставника Гусева С.С., виконавчого органу і ревізійної комісії громади у попередньому складі [13, арк. 1–3 зв].

Керівництво старообрядницької громади с. Кустин для утримання молитовного будинку проводило збір коштів серед своїх вірян. Так, у квітні 1960 р. було зібрано 637 руб. (залишок коштів з 1959 р. становив 83 руб.). Пожертви переважно складали 10 руб. з особи. Загалом пожертвували на потреби молитовні 64 старовіри. Ще 9 вірян було занесено у список неплатників. Видатки громади на податок і старховку у 1960 р. склали 718 руб. [14, арк. 2–4].

3 червня 1960 р. голова Гардишівської сільської ради Федотов Ю.С., заступник голови сільради Нікітаєва, завідуючий медпунктом с. Гардишівка Терещук, член общини с. Кустин Постіженко у присутності інженера райсільгоспінспекції Савчук провели огляд молитовного приміщення с. Кустин і встановили, що воно потребує проведення ремонтно-будівельних робіт. Кошторис ремонтних робіт, які потрібно було провести у молитовному будинку, складав 12421 руб. [14, арк. 5–7].

6 липня 1960 р. представник Бердичівського РВК Рижук В.І., голова Гардишівської сільради Федотов Ю.С. з одної сторони і наставник громади старовірів с. Кустин Фадеев Т.В. склали договір про те, що община с. Кустин зобов'язується провести ремонт молитовного будинку згідно кошторису. Роботи по ремонту мали бути закінчені до 15 жовтня 1960 р., а община від населення шляхом подвірного обходу гроші збирати права не мала. Як зазначалося у договорі: "У разі невиконання цього договору райвиконкому надається право розірвати договірну умову з общиною і приміщення передати Гардишівській сільській раді" [14, арк. 1].

У 1961 р. деякі представники старообрядницької громади с. Кустин написали розписки, які були подані обласному уповноваженому РСРК про те, що вони ніколи не були членами релігійної громади. 26 травня таку розписку подала Трегубова А.С., а 2 червня – Семенюк К.Є. [15, арк. 1–2]. Ці розписки зовсім не відповідали дійсності, так як Трегубова А.С. була у списку “двадцятки” громади у 1945 і 1948 р. [8, арк. 4; 11, арк. 1], з 1945 до 1948 р. входила у церковну раду громади [8, арк. 3], а Семенюк К.Є. також була у списку “двадцятки” громади у 1945 і 1948 р. [8, арк. 4; 11, арк. 1], значилася у списку жертводавців на молитовний будинок – вона як й інші подала 10 руб. у 1960 р. [14, арк. 2].

1 червня 1961 р. до Бердичівського райвиконкому звернулася Гардишівська сільрада з проханням закрити в с. Кустин Гардишівської сільради приміщення старообрядницької церкви. Пояснювалося це тим, що приміщення потребувало капітального ремонту і в той час було небезпечним для життя відвідувачів церкви. Також сільрада подала довідку про смерть 6 членів релігійної “двадцятки” громади [15, арк. 3–4].

21 липня 1961 р. виконком Бердичівської райради депутатів трудящих прийняв рішення №208 “Про закриття молитовного будинку старообрядців с. Кустин і зняття з реєстрації релігійного товариства”. У рішенні зазначалося, що громада фактично розпалася, відвідуваність молитовного будинку у недільні дні не перевищувала 10–12 чол. Також наголошувалося на тому, що отримане у 1948 р. від райвиконкому за типовим договором приміщення під молитовний будинок, протягом ряду років не ремонтувалося через слабкість громади, в результаті чого було доведено до стану, який вимагав капремонту. Від ремонту приміщення громада відмовилася, посилаючись на відсутність коштів. Бердичівський райвиконком вирішив клопотатися перед Житомирським облвиконкомом про зняття з реєстрації громади, у зв’язку з її розпадом, розірвати типовий договір на приміщення молитовні, передати приміщення Гардишівській сільраді для переобладнання під сільський медичний пункт. Бердичівський райвиконком просив виконком облради депутатів трудящих затвердити таке рішення [15, арк. 5].

31 липня 1961 р. виконком Житомирської обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення №729 “Про рішення Бердичівської районної ради депутатів трудящих”. У ньому було погоджено прохання і рішення райради щодо громади старовірів с. Кустин. Облвиконком звернувся до РСРК при РМ СРСР з проханням підтримати таке рішення [15, арк. 6].

1 серпня 1961 р. обласний уповноважений РСРК Терещенко В. надіслав уповноваженому РСРК при РМ УРСР Полонніку К.Ф. матеріали на зняття з реєстрації старообрядницької громади с. Кустин [15, арк. 7].

4 серпня 1961 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Швайко Р. надіслав лист голові РСРК при РМ СРСР Пузіну А.А. Швайко Р. підтримав рішення Житомирського облвиконкому і просив РСРК при РМ СРСР дати санкцію на приведення у дію намічених планів щодо ліквідації громади с. Кустин і використання їхньої культурної споруди [15, арк. 8].

31 серпня 1961 р. на засіданні РСРК при РМ СРСР постановила погодитися з рішенням Житомирського облвиконкому про зняття з реєстрації старообрядницької релігійної громади в с. Кустин Бердичівського району у зв'язку з розпадом і про передачу приміщення церкви сільраді для переобладнання під медпункт [15, арк. 9].

У 1962 р., община старовірів Бердичева проходила чергову переєстрацію. На цей час порівняно з 1945 р. серйозних змін зазнала релігійна "двадцятка" засновників громади. Зі старого складу залишились 9 осіб: Бабков М.Н., Брюханов А.А., Вандіна Є.М., Норін А.Н., Прітков А.Г., Смірнов Є.І., Сокольников А.Ф., Трясунов І.В., Філіпенко А.Є. Новими членами "двадцятки" стали Брюханов Ф.Я. (1887 р.н.), Гусева І.В. (1927 р.н.), Іванов Г.У. (1892 р.н.), Косова Д.У. (1906 р.н.), Любович А.Ф. (1896 р.н.), Любович Є.А. (1898 р.н.), Норін А.Н. (1888 р.н.), Семенюков С.М. (1882 р.н.), Трясунов М.В. (1884 р.н.), Фоменко М.С. (1891 р.н.), Шалухін І.Т. (1894 р.н.). Нові члени "двадцятки" були пенсіонерами, домогосподарками і лише Семенюков С.М. працював на цукровому заводі. Вони проживали на вулицях: Пушкіна, К. Маркса, Залізнична, Щорса, Прорізна, Семенівська, провулках: Маяковський, Пушкіна та на хут. Бутовського і Корнилівка. Церковну раду бердичівської общини представляли Гусев С.С., Норін А.Н., Бабков М.Н. Зі складу ревкомісії бердичівської громади вийшов Іванов А.Г. На його місце було обрано Шестакова П.С. (1885 р.н.) [16, арк. 1–3].

17 лютого 1962 р. обласний уповноважений РСРК Терещенко В. перереєстрував громаду старовірів Бердичева за адресою: вул. Пушкіна, 57, а також зареєстрував виконавчий орган і ревкомісію громади [16, арк. 4–5].

25 жовтня 1962 р. виконком Бердичівської міськради депутатів трудящих прийняв рішення №528 "Про подальше використання приміщення, орендованого старообрядницьким релігійним об'єднанням".

Рішення було прийняте у зв'язку з тим, що 18 жовтня міський відділ народної освіти і дирекція Бердичівської середньої школи №3 подали клопотання №195, в якому йшлося про те, що в школі №3 створилися надзвичайно важкі умови праці через відсутність необхідної кількості класних кімнат і для занять школа мусила використовувати учбові кабінети та допоміжні приміщення. Тобто такий стан негативно впливав на учбово-педагогічний процес. Вихід з ситуації дирекція школи бачила у відібранні молитовного приміщення старообрядницької громади, яке знаходилося по сусідству з школою, по вул. Пушкіна, 57. Дирекція школи вважала можливим обладнати у молитовні три класні кімнати і організувати у них навчання 6 класів, по 3 класи у зміну. На основі поданого міськвідділом народної освіти і школою клопотання виконком міськради депутатів прийняв рішення №528, в якому зазначалося: “Просити виконком обласної ради депутатів трудящих розірвати договір з старообрядницьким-безпопівським (поморської згоди) релігійним об'єднанням. Вилучити у об'єднання приміщення та передати його в користування міського відділу народної освіти для обладнання в ньому додаткових класних кімнат середньої школи №3” [7, арк. 12].

17 листопада 1962 р. уповноважений РСРК при Житомирському облвиконкомі Геращенко І. подав уповноваженому РСРК при РМ УРСР Полоніку К.Ф. матеріали на вилучення молитовного приміщення у старообрядницької громади м. Бердичева [7, арк. 1]. У своєму заключенні щодо означеного питання Геращенко І. писав: “Релігійна община нині значно зменшилася кількісно, в її складі налічується близько 120 вірян. При неодноразовій перевірці встановлено, що церкву відвідує в звичайні дні 20–25 чол., а високошановані свята 35–40 чол. Служба проходить тільки у недільні дні, в інші дні церква закрита. Навпроти церкви (через дорогу) знаходиться міська середня школа №3, яка відчуває гостру нестачу в класних приміщеннях. У зв'язку з цим, дирекція школи і міський відділ народної освіти звернулися в міськвиконком з проханням передати їм приміщення, що орендується релігійною общиною, для устаткування в ньому трьох учбових класів. Бердичівський міськвиконком 25 жовтня 1962 р. вирішив розірвати договір з старообрядницькою общиною, вилучити приміщення по вул. Пушкіна, 57, що орендується нею, і передати його в користування міській середній школі №3 і клопочеться перед Житомирським облвиконкомом про затвердження цього рішення. Враховуючи викладене, я підтримую клопотання Бердичівського міськвиконкому. Оскільки церкву продовжує відвідувати ще значна кількість

вірян, потрібно надати общині право підшукати приватновласницьке приміщення під молитовний будинок на правах оренди" [7, арк. 8–9].

17 листопада 1962 р. заступник голови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих Удовиський В. звернувся до голови РСРК при РМ СРСР Пузіна А.А. в якому від імені облвиконкому просив дати згоду на вилучення молитовного приміщення у старовірів Бердичева і переобладнання його під учбові кімнати школи №3. Аргументи Удовиського В. повністю повторювали слова Геращенко І. [7, арк. 10–11]. 23 листопада 1962 р. уповноважений РСРК при РМ УРСР Полоннік К.Ф. звернувся з листом до голови РСРК при РМ СРСР Пузіна А.А., у якому підтримав клопотання Житомирського облвиконкому №95 від 17 листопада 1962 р. і зі своєї сторони просив РСРК при РМ СРСР погодитися з ним [7, арк. 13].

Разом з тим, не дивлячись на те, що відбирання молитовного будинку у громади старовірів Бердичева було підтримане на міському, обласному і республіканському рівнях, РСРК при РМ СРСР не погодилася з заявниками і відклала вилучення та передачу приміщення Бердичівській середній школі №3 до того часу, поки не буде вирішене питання про виділення релігійній громаді іншого приміщення для молитовних цілей. Про це 1 лютого 1963 р. голові виконкому Бердичівської міськради депутатів трудящих Демиденку В.Н. та секретарю Бердичівського міського комітету ПК України Денисюку Л.Г. повідомив Удовиський В. [17, арк. 1].

Після такого рішення РСРК при РМ СРСР у 1963 р. спроби позбавити бердичівську громаду старовірів їхнього молитовного будинку припинилися, і в подальшому, у 1970–1980-х рр., громада продовжувала користуватися приміщенням по вул. Пушкіна, 57, яке було передане їй в оренду ще у 1947 р. [18, арк. 1; 19, арк. 4; 20, арк. 1].

Отже, старовіри Бердичівщини зі звільненням території Житомирської області в 1944 р. розпочали процес узаконнення своєї релігійної діяльності шляхом реєстрації у РСРК. Протягом 1944–1945 рр. старообрядцям м. Бердичева і с. Кустин вдалося легітимізувати власне становище та розбудувати внутрішню структуру своїх громад.

Не дивлячись на певну лояльність та послаблення тиску влади на віруючих, громаді старовірів м. Бердичева у 1945 р. так і не вдалося відстояти право на своє колишнє церковне приміщення. Клопотання про молитовну будівлю було розв'язане тільки через 2 роки, з передачею громаді напівзруйнованого будинку.

У 1960–1961 рр. відбувся антирелігійний наступ на старообрядницьку громаду с. Кустин. Кампанія з ліквідації громади носила ха-

раक्टर адміністрування. Спочатку місцева влада поставила громаду перед фактом необхідності проведення ремонту молитовного будинку протягом 3 місяців за суму, яка у 16 разів перевищувала річні прибутки громади. До того ж керівництву громади було заборонено збирати кошти на ремонт з своїх одновірців. Звісно віруючі не змогли знайти вихід з такої ситуації. Влада, скориставшись цим, відібрала молитовню під сільський медпункт, а громаду було знято з реєстрації.

У 1962 р. виявився тиск на старовірів м. Бердичева – їх вчоргове хотіли позбавити молитовної будівлі. В основі цієї антирелігійної кампанії було твердження, що школа №3, яка розташовувалася поруч, не мала достатньої кількості класів і вирішити питання було можливо виключно за рахунок виселення старовірів з їхньої молитовні. Цікаво, що владна вертикаль республіканського масштабу, яка опікувалася питаннями релігії, була налаштована довести справу з відібрання молитовного будинку до кінця. Втім, позиція РСРК при РМ СРСР, що перед проведенням такого заходу, варто знайти громаді на заміну інше приміщення, як не дивно, але спинила наступ на громаду у 1963 р. Скоріше за все пошуками приміщення і розглядом хоча б якихось варіантів ані міськрада, ані обласний уповноважений РСРК не займались. Звісно ж, якщо розглянути альтернативу, то можна припустити, що безумовне санкціонування РСРК при РМ СРСР рішення про вилучення молитовні в перспективі могло б дати імпульс і до зняття громади з реєстрації та виведення її релігійної діяльності за межі закону. На щастя для віруючих з 1963 р. їхній молитовний будинок перестав бути об'єктом посягань і переслідувань, а громада продовжила своє існування.

Список використаних джерел та літератури

1. Арзуманова, Т. Усна історія як джерело дослідження повсякдення релігійних общин в тоталітарному суспільстві (на прикладі старообрядців Харківщини) / Т. Арзуманова // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. – К., 2012. – Вип.111: Історія. – С. 6–9.
2. Бондарчук, П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П.М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
3. Жилук, С. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С.І. Жилук, Л.І. Паніна. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 272 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. р-6630, оп. 1, спр. 1.
5. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 10.
6. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 11.

7. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 122.
8. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 13.
9. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 12.
10. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 39.
11. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 42.
12. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 43.
13. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 55.
14. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 105.
15. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 116.
16. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 121.
17. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 126.
18. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 140.
19. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 144.
20. Держархів Житомирської обл., ф. р-6630, оп. 1, спр. 145.